

МАЙНОВЕ СТАНОВИЩЕ КНЯЗІВСЬКОГО РОДУ САНГУШКІВ В XVI–XVIII ст.

У статті на основі репрезентативної бази джерел представлено оцінку соціально-економічного статусу князів Сангушків за часів Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської імперії, визначено зміни в матеріальному забезпеченні представників роду протягом трьох століть.

Ключові слова: Сангушки, Волинь, дими, маєтки

Дослідження з соціально-економічної історії України ранньомодерної доби та періоду російського імперіалізму досить тривалий час перебували поза фаховим вивченням науковців. В останній час зростає значний професійний інтерес до дослідження особливостей матеріального становища панівної еліти литовського-польського періоду та відповідних трансформацій під час перебування українських земель під владою Російської держави. З огляду на це досить важливим видається спроба здійснити аналіз місця роду Сангушків в економічній системі державних утворень, де вони належали до привілейованої верхівки та визначити їхню роль та вплив в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Питання місця родини Сангушків в соціально-економічній структурі суспільства в своїх дослідженнях висвітлювали Н. Яковенко¹, В. Вихованець², А. Бортнікова³, А. Блануца⁴, однак їхні праці присвячені окремим аспектам діяльності української еліти XVI–XVIII ст. З огляду на це досить нагальним та актуальним є необхідність визначення місця князів Сангушків серед представників привілейованого прошарку тогочасного суспільства, враховуючи їхні матеріальні статки та рівень доходів.

Слід зазначити, що зміни у складі князівського прошарку на Волині досить чітко прослідковуються згідно інформації, що міститься в переписі литовсько-руського війська 1528 р. та подимного тарифу Волині 1629 р. Так, станом на 1528 р. Сангушки виставляли від родини 126 вершників, що було третім показником після князів Острозьких та Гольшанських. Крім того, до їхньої власності належало 3024 дими. Через століття ця кількість зміниться не досить значно – відбудеться зменшення до 2647 димів, що було характерною тенденцією тієї епохи щодо перерозподілу володінь внаслідок вимирання окремих гілок князівських родів та набуття впливу зі сторони польських магнатів⁵.

Панівне становище представників князівського роду досить часто проявлялося також у зловживаннях владою. Зокрема, у 1534 р. польський король та великий князь литовський Сигізмунд I надіслав лист князю Андрію Сангушковичу, який обіймав посаду волинського маршалка та його сину, Федору, що займав місце володимирського старости. Приводом для цього стала колективна скарга володимирських міщан та очільників місцевого самоврядування на дії старости. Так, за словами представників місцевої громади староста неправомірно збирав податок «верховщину», привласнив місцеве майно та реквізував продукцію у кравців без жодної компенсації.

Для повного розуміння структури доходів старости варто проаналізувати реєстр доходів володимирського староства 1545 р. Згідно документа основним податком, що справлявся з місцевої громади була верховщина. Також збиралися капщизна (корчемний податок), подварний (ярмарковий), весовий воскобійний та дров'яне мито (на шпиталі). Проте Федір Сангушко, володимирський староста, надав доступ ревізорам не до всіх своїх доходів. Зокрема, не були обліковані незаконні надходження від горілки, млина, вин та мито з мосту. Відповідно до відомостей реєстру надходження до староства складали 161 копу грошей, а нелегальні доходи, які йшли особисто старості становили 250 кіп, не враховуючи офіційних доходів від громади та волості. Таким чином, можна прийти до висновку, що «тіньовий дохід» старости був значно більшим за офіційний, до того ж все це супроводжувалося складними взаємовідносинами з громадою⁶.

Варто зазначити, що за даними Н. Яковенко на середину XVII ст. на Волині та Центральній Україні зафіксовано лише 2 представники роду Сангушків по чоловічій лінії, хоча ще в другій половині XVI ст. їх нараховувалось 7⁷.

У своїй статті⁸ А. Блануца подає досить цікаву та цінну інформацію про становище князівської еліти в останній третині XVI ст. Так, за відомостями Поборового реєстру (1570 р.) найвпливовішими в економічному плані були ті ж самі князівські родини «княжат головних», що в 1528 р. Так, чільне місце займав князь К. Острозький, який був не лише найбагатшою людиною Волині, а й всієї Речі Посполитої. Слідом за ним за рівнем достатку йшли князі Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі. З огляду на це, бачимо, що Сангушки були досить впливовими та заможними не лише на Волині, а й на теренах усієї держави.

Водночас Н. Яковенко зауважує, що представники роду Сангушків мали вплив на Східне Поділля в статусі намісників та воєвод в середині XVI ст. Зокрема, Федір Сангушко в 1542–1547 рр. отримав під свій контроль вищезазначену територію. Відома історикня наголошує, що саме в цей період відбуваються значні зміни в владно-ієрархічній структурі Великого Князівства Литовського, а саме формування прошарку княжат головних та фіксація їхнього впливу поряд з удільними князями-володарями (Свидригайла чи Олельковичів). Варто зазначити, що представники цієї нової владної верхівки (Острозькі, Збараські, Сангушки, Вишневецькі тощо) встановили своє панування не лише на території Волині, а також розширили його на Центральну Україну. Водночас слід не забувати, що до їхньої сфери впливу належали не лише їхні безпосередні територіальні володіння, де діяло власне княже право, а й також землі їхніх клієнтів. Княжі клієнти формально мали незалежний статус, проте в силу певних обставин були пов'язані досить тісно з цими князівськими родами, зокрема перебували під їхнім покровительством⁹.

Досить промовистими є дані про персональний склад сенаторських урядів

Київського, Волинського та Брацлавського воєводств за 1569–1648 рр. Так, представники роду займали посади воєвод та каштелянів. Зокрема, Роман Сангушко був брацлавським воєводою з 1566 по 1571 рр., а Адам Сангушко – волинським воєводою з 1630 по 1653 рр. Також військовими каштелянами Брацлавського воєводства були Григорій Сангушко з 1598 по 1602 рр. та вищезгаданий Адам Сангушко у 1618 р.¹⁰

Очевидним видається той факт, що для збереження економічного впливу в державі представники роду повинні були слідувати політичній кон'юктурі та мати хороші відносини з очільниками держави. Особливо це прослідковується в питанні укладенні Люблінської унії та залученню українських князів до її підтримки. Варто підкреслити, що князь Роман Сангушко був безпосереднім учасником підписання Вільнюського привілею 5 липня 1563 р., за яким всі наявні на той час права і вольності поширювалися також на православну шляхту. Крім того, як прихильники, так і противники укладення унії прагнули залучити його на свою сторону. Зокрема, литовський князь М. Радзивілл, лідер «антиунійної партії», написав листа до князя з проханням приїхати до Вільна і обговорити усі проблемні питання щодо союзу з Польською державою. Р. Сангушко проігнорував такий запит. Дослідники відзначають, що князь прекрасно усвідомлював слабкість Литовської держави в протистоянні з Московською державою та татарами. Саме тому розумів необхідність об'єднання з Польщею, хоч і не безумовного. Важливо, що перед прийняттям присяги на вірність королю, князь попросив його зняти попередню присягу, висловлену литовському князю шляхом покладення рук помазаником Божим. Тут слід виокремити практичне значення підтримки князем унії. Економічні права, які отримувала шляхта передбачали: непорушність в праві володіння маєтками та іншим майном, королівська гарантія збереження не лише офіційно закріплених володінь, а й тих, які були неналежно оформлені або просто захоплені у користування. Також на земельні володіння українських магнатів поширювалася дія статуту короля Олександра Ягеллончика 1505 р., за яким майно не підлягало відбиранню¹¹. Безумовно, такі умови та надані гарантії стали найкращим мотиватором та стимулом для князя підтримати об'єднання Литви і Польщі, та за допомогою цього зберегти власні володіння та забезпечити політичні інтереси.

Що стосується власне володінь князя Романа Сангушка, то значний інтерес викликають його волинські землі. Зокрема, до цього часу дійшли первинні поборові реєстри маєтків князя в Чернечгородку, Турійську, Несухойжі та Звенигороді, які є єдиними документами, де збереглися відомості про власність князя на Волині під час укладення Люблінської унії. На думку В. Атаманенка реєстри визначають групи залежного населення та дозволяють сформулювати чітке розуміння про соціальну структуру населення та податки, які воно сплачувало князю¹².

Не можна не відмітити статистику, що наводить Н. Яковенко про майнове становище князів-магнатів в другій чверті XVII ст. Звертає на себе увагу той факт, що Сангушки входили в де-

сятку найбільших родів, які володіли землями у трьох воєводствах – Волинському, Київському та Брацлавському. Варто відразу зауважити, що їхні володіння концентрувались виключно у Волинському воєводстві і охоплювали 2647 димів, що складало 2,5 % від загальної кількості князівських димів¹³.

Не можна не згадати про зміни в земельному володінні в результаті вимирання відомих князівських родів в 20-50-тих рр. XVII ст. Зокрема, в 1653 р. обривається гілка Сангушків-Кошерських, чиї володіння переходять у власність набираючих силу та впливу князів Ружицьких. Безумовно, раніше при відсутності спадкоємців, маєтності переходили у власність інших гілок родини, проте в результаті укладення Люблінської унії 1569 р. польські магнати отримують можливість претендувати та набувати вивільнені землі унаслідок зникнення певних впливових родин з політичної арени¹⁴.

В цьому плані досить цікавим видається історія економічного становлення славутської гілки роду Сангушків. Після смерті князя Олександра Васильовича Заславського у 1673 р. переривається чоловіча лінія славного роду, а величезні маєтки, що перебували у володінні князя, перейшли до Юзефа-Кароля Любомирського, який був одружений на його єдиній сестрі Теофілії-Людовиці Заславській. Їхня донька, Юзефина-Марія Любомирська вийшла заміж за князя Павла-Кароля Сангушка (1682–1750), нащадка з третьої лінії ковельських Сангушків. Завдяки цьому шлюбу Павло-Кароль Сангушко отримав досить немале придане – усі маєтки Заславських, Ізяслав, Шепетівку та Славуту з селами. Водночас, слід зауважити, що частина володінь залишилася в особистому розпорядженні княгині.

В 1729 р., після кончини княгині Юзефину, Павло-Кароль успадкував усі володіння князів Любомирських та Острозьку ординацію. Це дозволило йому стати найвпливовішим правителем на Любелщині. Проживаючи у Левартові, вирішив перейменувати місто у Любартів, що вплинуло на формування його нового підпису – Сангушко-Любартович. Цей момент можна розглядати, як трансформацію, певну видозміну ковельської лінії князів Сангушків.

В 1735 р. князь одружується знову на княгині Варварі-Урсулі Дуніній. Станом на цей період в подружжя у власності перебувало 24 міста та 594 села.

Внаслідок Колбушовської транзакції 1753 р. родина Сангушків зазнала значних втрат в матеріальному плані, хоча і володіла ще немалою кількістю маєтків. Після смерті Януша-Олександра Сангушка, останнього ордината Острозького, надвірного маршалка, осад Антоніни перейшов у власність Варвари Сангушко-Дуніної, а після неї – до її сина Ієроніма-Януша. Так званий «антонінський ключ» нараховував 17 фільварків та свого часу належав князям Острозьким, Любомирським та Заславським. В результаті осад перейшов у володіння Марії Сангушко¹⁵.

В. Г. Берковський у своїй науковій розвідці¹⁶ розглядає безпосередню діяльність литовського підскарбія Павла-Кароля Сангушка щодо відбудови міста Заслава, після отримання його як посагу. Автор відзначає, що Заславщина була досить цінним надбанням для Сангушка, оскільки вона була одним з найприбутковіших володінь князів Заславських. Крім того, в результаті «Вомборзької угоди» до роду відходить також Острозька ординація. Як наслідок, отримавши такі землі, Павло-Кароль Сангушко розпочав масштабну діяльність щодо відбудови своїх нових, а також модернізацію наявних володінь. Основний акцент зосереджувався на зміні призначення маєтків, які мали стати осередками виробництва товарів. У 1746 р. в Старому Заславі було побудовано нову броварню, здійснено спробу відновити ярмаркову торгівлю, яка, на превеликий жаль, була невдалою.

На кінець XVIII – початок XIX ст. рід Сангушків за економічною спроможністю та статками займав провідне місце у Волинській губернії. Крім того, їхні володіння простяглися на Київщині та Поділлі. Варто зауважити, що на поч. XIX ст. представникам родини належали землі в межах 100 тис. десятин (з них лісових угідь – понад 39 тис. десятин), які обробляли 20794 кріпаки. Територіально вони розташовувались на Кореччині, Заславщині і Славутчині. Зокрема, до т. зв. «шепетівсько-антонінського ключі» належало 43 фільварки загальною площею 24612 десятин орних і інших угідь, а до пищівського (Новоград-Волинський повіт) – 19249 десятин.

Таким чином, можна зробити висновок, що князівський рід Сангушків протягом трьох століть займав чільне місце серед представників політичної еліти ВКЛ, Речі Посполитої та Російської імперії. Слід зазначити, що за рівнем доходів рід належав до умовного «середнього класу» привілейованої верстви. Основний масив земельних володінь концентрувався на Волині, а в кращі роки також на Київщині, Поділлі та Брацлавщині. Водночас представники роду були досить шанованими людьми та займали досить впливові посади, в тому числі і на загальнодержавному рівні.

- ¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – 380 с.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – 472 с.
- ² Вихованець В. Подружжя Євстафій Сангушко і Климентина Чарторийська та їхні нащадки – новатори місцевої економіки. Історичні нариси // Вісті Кореччини. – 2010. – 9 жовт. – С. 3.
- ³ Бортнікова А. Діяльність старост у містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі (кінець XV – середина XVI ст.) // Літопис Волині. – 2015. – Чис. 14. – С. 13–18.
- ⁴ Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 227–238.
- ⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 99.
- ⁶ Бортнікова А. Діяльність старост у містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі (кінець XV – середина XVI ст.) // Літопис Волині. – 2015. – Чис. 14. – С. 16–17.
- ⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 95.
- ⁸ Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 230.
- ⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 107.
- ¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 109.
- ¹¹ Ярмошик І. Правове становище українських земель у світлі правових актів Люблінської унії 1569 р. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – Серія 6. Історичні науки. (13). – С. 270–271.
- ¹² Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 31.
- ¹³ Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 119.
- ¹⁴ Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 161–162.
- ¹⁵ Вихованець В. Подружжя Євстафій Сангушко і Климентина Чарторийська та їхні нащадки – новатори місцевої економіки. Історичні нариси // Вісті Кореччини. – 2010. – 9 жовт. – С. 3.
- ¹⁶ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) // Архіви України. – 2011. – № 4. – С. 146–154.

В статье на основе репрезентативной базы источников представлена оценка социально-экономического статуса князей Сангушко во времена Великого Княжества Литовского, Речи Посполитой и Российской империи, определены изменения в материальном обеспечении представителей рода в течение трех веков.

Ключевые слова: Сангушки, Волынь, думы, имения.

The article, based on a representative database of sources, presents an assessment of the socio-economic status of Sangushko princes during the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire, identifies changes in the financial status of representatives of the genus over three centuries.

Keywords: Sanhushky, Volyn, dymy, estates.